

ԼԵՎՈՆ ԲԱՏԻԿՅԱՆ

(Բամասիրական գիտությունների թեկնածու)

ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԸ՝ ՊԱՐԱԿԱՆՈՆ ԳՐՎԱԾՔՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

Անվաներ, պարականոն, նաև՝ անկանոն են կոչվում այն գրքերն ու գրվածքները, որոնք քրիստոնյա ընդհանրական եկեղեցին դուրս է դրել սուրբ գրքերի շարքից:

Հայ մատենագիտության պատմությունը ցույց է տալիս, որ միջնադարյան Հայաստանում հասարակական տարրեր հուսանքների ու խմբակցությունների միջև ծավալվող պայքարը հանդես էր գալիս կրոնական քողի տակ:

Այդ պայքարին ուղղություն տվող եկեղեցին էր, որովհետև կրոնա-դավանաբանական խնդիրները միայն նրա իրավասությունն էր: Գրականությունը, իրենից կյանքի գեղարվեստական արտացոլք, իր հերթին, ձեռք էր բերում դավանաբանական բնույթ: Ուստի գրականության ընտրության՝ ընդունման կամ մերժման գործը ևս դառնում էր հայ եկեղեցու մտահոգության առարկաներից մեկը:

Հեթանոսական շրջանի գեղեցիկ գրականությունը՝ քանաստեղծություն, ժողովրդական երգեր, ավանդություններ, առասպելներ և այլն, աստիճանաբար հալածվում և մոռացվում էին առաջին ջերմուսնի քրիստոնյաների կողմից: Սրանց փոխարինելու էր գալիս Աստվածաշունչը (Ս. Գիրքը) իր բաղկացուցիչ մասերով՝ «Ավետարանով», «Հին և Նոր կտակարաններով», «Գործք առաքելոցով» և այլն: Որքան քրիստոնեությունը զարգանում էր ու արմատներ ձգում, այնքան իր փալմ ու հմայքը կորցնում էր հեթանոսությունից եկող մտավոր արտադրանքը: Հեթանոսական գունդ երևակայությամբ հարուստ գեղարվեստական ճոխ ստեղծագործություններին փոխարինելու եկած Սուրբ Գիրքը իր հակիրճությամբ ու սելմությամբ բավարարվածություն չէր բերում գործողություններով ու դեպքերով հագեցած և զարդա-

րուն նկարագրություններով հարուստ առասպելաբանության ընտելացած ժողովրդին: Աստվածաշնչի կանոնական գրվածքներից դուրս մնացած պարականոնները շղարշվել են հրաշքների, տեսիլների, վարքերի ու կրոնական պատմությունների գունավոր քողով և գրականության պատմության մեջ կոչվում են պարականոն, անվավեր կամ անկանոն գրականություն:

Պարականոն գրքերի հեղինակները, մեծ մասամբ աղանդավորական շարժման պարագլուխներ էին, աշխատում էին իրենց հեղինակած գործերը, հասկանալի պատճառներով, մերժումել Հին և Նոր կտակարանների կանոնների մեջ իբրև դրանց մաս կազմող գրվածքներ՝ իրենց տեսակետներն ու կրոնական նկատառումները հիմնավորելու նպատակով: Այդ իմաստով էլ դրանք արտահայտում էին ոչ միայն կրոնական ու աստվածաբանական տեսակետներ, այլև՝ թաքցրած միտումներով ու կանխակալ նպատակներով ձգտում էին տարածել աղանդավորական գաղափարներ: Պաշտոնական եկեղեցին ու նրա հոգևոր պետերը միշտ էլ բացասաբար են վերաբերվել և խիստ արգելքներ են հարուցել մամուլի միջոցով գրվածքների նկատմամբ: Սակայն, պետք է ասել, որոշ անվավեր գրվածքներ, որոնք խիստ գունագարդված են կրոնա-քարեպաշտական քողով, մուտք են գործել անգամ Հին և Նոր կտակարանների կանոնների մեջ: Այսպես՝ Հին կտակարանի պարականոն կամ «ծածիկ» գրվածքներ նկատվել են «Կտակք ԺԲ նահապետաց», «Յուդիթ», «Տոմարի», «Մակաբայեցի Ա, Բ, Գ», «Իմաստություն Սողոմոնի», «Վիրաք», «Թուրջ Բարուքայ», «Աղոթք Մանասի», «Եզր Ա, Բ, Գ», «Թուրջ Երեմիայի»:

Նոր կտակարանի անվավերականներն են «Թուրջ Կորնթացոց առ Պաղոս», «Թուրջ Պաղոսի առ

Լորենթացիս Գ», «Հանգիստ Յովհաննու առաքելոյ», «Աղերս Երթաղի», իսկ Նոյ. կտակարանից դուրս՝ արգելված գրքեր են՝ «Գիրք մանկության Տեսն», «Թոմայի անտարանն», «Յայտնութիւնն Պետրոսի», «Կաթողիկէ թողթքն քառանքաւ և Յովդիսի և Թաւմաի» և այլն:

Վերոհիշյալ պարականոնները մինչև այժմ էլ պահպանվում են մեր եկեղեցական գրականության մեջ, անգամ սրանց մեծ մասը 1880 թ. Հ. Արսեն Բագրատունին զետեղել է իր հրատարակած Աստվածաշնչում:

Սամուել Անցեցի վկայում է որ ասորի ցեստորա կան քարոզիչները 590 թ. Հայաստան էին բերել մի շարք «սուտ» գրքեր և թարգմանել էին հայերեն¹: Անցեցի տալիս է նաև տասն գրքերի անուններ: Սակայն Հ. Անապայանի տվյալներով դրանք ոչ թե 10, այլ 16 են՝ «Աղամայ կտակն», «Ժիւն օրհնութեան», «Փիսիանն», «Գորտոսակն», «Կիրակոսակն», «Ղոսիմուն», «Պետրոսի տեսիլն», «Դիաթեկն», «Աստուածածնին պատմութիւն», «Սերիուն», «Փիրիմնացիքն», «Մանկութիւն Տառն», «Լուսաորչին տեսիլքն», «Ջանթաքչի մատենան», «Գրիգորի և Բարսեղի հարցմունքն», «զՄանուկ մեկնութիւնն աւետարանի»²:

Անվավեր և «սուտ» գրվածքների թարգմանությունները մեզանում սկսվել են 5-րդ դարի սկզբներին և ավարտվել 8-րդ դարի վերջերին: Դրանք մեծ նշանակություն են ձեռք բերել, մանավանդ, 431 թ. Եփեսոսի և Քաղկեդոնի ժողովից հետո, ցեստորականների և եվտիքականների դեմ պայքարելիս և որ հայ եկեղեցին այդ թարգմանությունները պաշարի զենք դարձրած՝ ուղղում էր հենց իրենց՝ աղանդավորների դեմ:

Անվավեր գրականության գիտական ուսումնասիրությունը սկզբնավորվում է 15—16-րդ դարերում: Սակայն մինչև 19-րդ դարը մնում է իր սաղմնային վիճակի մեջ: Վերածննդի շրջանի ուսումնասիրողները դրանք գնահատում են իբրև ս. Գրքի և եկեղեցական ավանդությունների դեմ գրված գրքեր կամ առասպելաբանություններ:

19-րդ դարում անվավեր գրվածքների ուսումնասիրությունը թևակոխում է մի նոր փուլ, հատկապես եվրոպական երկրներում: Գիտնականները դրանք նմարկում են քանասիրական լուրջ հետազոտման և ցույց են տալիս դրանց կրոնական, պատմական, հասարակական, քաղաքական ու կենցաղագրական նշանակությունը:

Անվավեր գրականության գիտական ուսումնասիրությունն առաջին անգամ լրջորեն սկսվում է Գերմանիայում: Բազմաթիվ հետազոտողներ՝ Տիեռնդորֆ, Ռեման, Դիլման, Ֆարրիկոս, Միսկեր, Հաունակ և ու-

րիշներ հավաքում և հրատարակում են արաբերեն ու լատիներեն լեզուներում պահպանված «Աղամայ գրքի», «Կտակ տասներկու մահապետաց», «Դատաթիւն Մովսիսի», «Պատմութիւն Ասանթա», «Մամ մարգարէից» և միջնադարյան այլ անվավերականներից առանձին կտորներ ու հատվածներ, կցելով ծանոթագրություններ ու մեկնաբանություններ: Հետզհետե գիտական-քանասիրական այսպիսի աշխատանքներ են տարվում նաև եվրոպական մյուս երկրներում՝ Ֆրանսիայում, Անգլիայում, ապա՝ Ռուսաստանում: 1868 թ. ռուս քանասիր Տիխոնրավովը հրատարակում է «Կտակ երկուտասան մահապետաց»-ի սլավոնական թարգմանությունը, որը հետագայում Պիսիմն ու Սպերանսկին լույս ընծայեցին նաև ռուսներեն ու չեխերեն լեզուներով:

Այսպիսով, եվրոպական գիտնական-քանասիրները տարբեր ձեռագրերից առանձնացնում և հրատարակում էին ստվարածավալ հատորներ, որտեղ սկզբնականին հիշատակություն անգամ չկար հայոց լեզվում թարգմանաբար պահպանված անվավեր գրվածքների մասին:

Մկրտիչ Էմիլը նկատում է, որ հայոց կրոնական գրականության այդ ճյուղը, որը չափազանց հարուստ է ու հին, պետք է եվրոպայի գիտնականների ուշադրությանն արժանանա ոչ միայն այն պատճառով, որ այնտեղ կան ընդհանուր անվավերականների հետաքրքիր տարբերակներ, այլև նրա համար, որ հայկական գրչագրերում պահպանվում են այնպիսի գրվածքներ, որոնք ունեն շատ հին թարգմանական բնույթ և առհասարակ և մնում են միայն հայերեն թարգմանությունները:

Այս հանգամանքն, ահա, պատճառ է դառնում, որ հայագետ-գիտնականը շուրջ քսան տարի (1861—1882 թթ.) զբաղվի վերոհիշյալ հարցերի ուսումնասիրությամբ³: Այդ ընթացքում նա ռուսական պարբերական մամուլի էջերում՝ «Православный обозре- нии», «Труды Московского Археологического общества», «Русский архив», «Критический обозре- тական ուսումնասիրություններ ու հոդվածներ՝ հայ

¹ Էմիլից առաջ անվավեր գրականության հարցե- րով զբաղվել են Միխայիլան ուխտի վարդապետ- ներ Հ. Հովհ. Ջոհրապյանը և Հ. Արսեն Բագրատու- նին: Հ. Ջոհրապյանը 1805 թ. մի շարք անվավեր գրվածքներ, որոնց հունական և ասորական բնագրե- րնազրեր, զետեղեց իր հրատարակած Աստվածա- շնչի հավելվածում: Մնացածները, սակայն, անհպատ հանգամանքների քերտմով, լույս չտեսան և մնացին Փարիզի արքունի մատենադարանում պահված: Էմի- լի հաագանգից հետո, 1886 թ. Կարիերը այդ ձե- ուագրերից ընտրում և թարգմանում է «Պատմութիւն Հովսէփի և կնոջ նորին Ասանթի» անվավեր գր- վածքը («Une version armenienne de l'Histoire d'Assenete») և բնագրի հետ միասին հրատարա- կում է «Nouveau Melanges Orientaux», («Նոր արևելյան հանդես») պարբերականում:

¹ «Սամուելի քահանայի Անցեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 76—77:

² Հ. Ս. Անապայան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա, էջ XXXVIII:

հոգևոր գրականության վերաբերյալ, այդ թվում և թարգմանում է տասն անվավեր գրվածքների՝ մի մասին կցելով մանրամասն առաջաբաններ ու ծանոթագրությունները:

Էմիլը նպատակ ուներ հավաքել և հրատարակել հայ հին գրականության ողջ անվավեր գրվածքները: 1879 թ. Մոսկվայի Հնագիտական ընկերության վիճերորդ նիստում նա պահանջ է ներկայացնում, որ ընկերությունն իր վրա վերցնի հայոց անվավեր գրվածքների հրատարակության պատասխանատվությունը:

«Հայոց եկեղեցու անվավեր գրվածքները,—ասում է Էմիլը այս միստում,—կազմում են ամբողջ շարքեր, որոնք ունեն պատմական հաջորդականություն: Այդ շարքերը սկզբնավորվում են հայերի քրիստոնեությունը ընդունելու ժամանակներից և շարունակվում մինչև Սահակ Գարեթը և նրա հաջորդները: Դրանց մեջ կան այնպիսիք, որոնք միակն են իրենց հնությանը և պահպանվում են միայն հայերեն լեզվով»⁴: Եվ խոսելով «Հանգիստ Հովհաննու ավետարանչի» անվավեր գրվածքի մասին, որի թարգմանությունը նա տպագրել էր 1876 թ. «Православное общество» ամսագրի հունվարի համարում, Էմիլը ավելացնում է. «Այս անվավեր գրվածքը միակն է իր հնությանը, որը ոչ հունաց և ոչ էլ մյուս լեզուներում է պահպանվել: Անվավեր գրվածքների մասնագետները այն ընդունեցին մեծ ցնծությամբ, իբրև մի կարևոր գյուտ»⁵:

Դրանից հետո Էմիլը ավելի անհամգիստ ու պահանջկոտ է դառնում պարականոն գրվածքների հրատարակության գործում: Նա 1880 թ., դարձյալ Մոսկվայի հնագիտական ընկերությանը ներկայացնում է անվավեր գրվածքների մի ընդարձակ ցանկ (թվով 106), որ քաղել էր 1883 թ. Էջմիածնում հրատարակված ձեռագրերի գրացուցակից⁶: Ցանկի վերջում հայագետը շարադրում է իր նպատակները, մտահոգություններն ու մտորումները մատենագրության այդ ճյուղին պատկանող արժեքները կորուստից փրկելու մասին: Նա գրում է. «Ահա այն պարականոն գրվածքների թվարկումը, որ հայտնաբերվել են մեր կողմից Էջմիածնի ձեռագրերի գրացուցակում: Կասկած չկա, որ նման գրվածքները պահպանվում են և՛ թուրքահայաստանում, և՛ Դարսկաստանում, և՛ Վենետիկի ու Վիեննայի Մխիթարյանների գրադարաններում, և՛ Փարիզում, և՛ Լոնդոնում, էլ չենք խոսում Անդրկովկասի երկրամասի կենտրոնների մասին, ուր մեծ թիվ են կազմում հայերը: Դիմելով հայ երիտասարդ գիտնականներին, շարունակում է Էմիլը,—մեզ թույլ ենք տալիս կոչ անելու նրանց՝ գրադպել ապոկրիֆների հավաքման և լույս ընծայման գործով, որոնցով այնքան հարուստ է մեր մատենագրությունը, թայց որոնք, ցավոք, մինչև օրս մատնված են անուշադրության»⁷:

Գիտնականը չափազանց սպիտակաբերան է խոսում, որ հայկական անվավեր գրվածքների մի մասն արդեն անհետացել է մատենագիտական հրապարակից, իսկ մյուս մասն էլ կարող է անհետանալ, եթե մտահոգություն չլինի նրանց նկատմամբ⁸: Էմիլը նամակագրական կապեր է հաստատում նաև արտասահմանի իր գրչակիցների, մասնավորապես Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրեդերիկ Մյուլլերի և Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայերի հետ: Այդ նպատակի համար, նա վերջիններիս կտակում է տասն հազար ֆրանկ⁹: 1898—1899 թվականների ընթացքում Մխիթարյան միաբանությունը լույս է ընծայում հայկական հին ձեռագրերում պահպանված պարականոն գրվածքները «Թանգարան հին և նոր նախնեաց» շարքով և միլիոնով Մկրտիչ Էմիլի հիշատակին: Առաջին գիրքը պարունակում է «Հին կտակարանի» պարականոնները («Անկանոն գիրք Հին կտակարանաց»), երկրորդը՝ Նոր կտակարանի պարականոնները («Անկանոն գիրք Նոր կտակարանաց»): 1898 թ., դարձյալ նույն ուխտի հրատարակությամբ, լույս է տեսնում Հ. Բարսեղ վարդապետ Սարգսյանի «Ուսումնասիրությունը Հին կտակարանի անվավեր գրոց վրա» վերնադրությամբ աշխատությունը:

Էմիլի թարգմանած և ուսումնասիրողին ներկայացրած անվավեր գրվածքներն են՝ «Յորում և քանք մարգարեականք և վասն փոխման Աստուածածնին թէ որպէս եղև կամ որպէս շնորհեցաւ անարատ տիպ պատկերին ի փայտ», «Տեսիլ Աստուածածնին Մարիամու գոր նոնա տանջանք մեղաւորաց», «Պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանթի», «Պատմութիւն երանելոյն Ջոսիմոսի, յորժամ զմտաւ ամէր գնալ յերկիրն երանելեաց», «Վարք սրբոյն Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի», «Տեսիլք Յովհաննոս», «Հասցիստ Յովհաննոս անտարանչի», «Յաղագս Կիկոպասայ և չարարոնետ կախարդութեանց նորա գոր արար առաջի Յոհաննոս», «Յաղագս անտարանչին թէ որպէս պատմեցաւ ի Յոհաննոս կամ թէ՛ յորում տեղոց ընկալան»:

Մեր մատենագրության մեջ անվավեր գրվածքները ստեղծվել են պատմական հաջորդականությամբ և,

⁸ Էմիլից հետո Վենետիկում և Վիեննայում լուսվեցին արդեն նման ձեռնարկման առաջին արձագանքները: Հ. Գ. Զարբախանյանը 1889 թ. հրատարակած իր «Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց նախնեաց» գրքում խոսելով օտար լեզուներից հայերեն թարգմանված գրվածքների մասին կանգ է առնում հատկապես ասորերենից թարգմանված «անվավեր» կամ, ինչպես ինքն է ասում, «անհարազատ» կոչված գրությունների վրա և եզրակացնում, որ դրանք շատ հին են և ստեղծվել են «չառաջ քան զժամանակ թարգմանաց»: 1898 թ. Վիեննայում լույս տեսավ Հ. Հ. Տաշյանի «Վարդապետութիւն Առաքելոց Անվավերական կանոնաց մատյան» աշխատությունը:

⁹ Переводы и статьи Н. О. Э., էջ 79:

⁴ Архив ЛОИА, фонд 3, дело 78, лист 3.

⁵ Նույն տեղը:

⁶ Переводы и статьи Н. О. Эмина, էջ 343—44.

⁷ Переводы и статьи Н. О. Эмина, էջ 344.

ինչպես Էմիլեն Է պնդում, որոշակի դեր են խաղում անցյալի մոլո՝ էջերը լուսարանելու գործում: Նրանք առաջացել են հայերի քրիստոնեությունը ընդունելու ժամանակներից և շարունակվել հետագայում, որոնք կազմում են տարբեր շարքեր, ճկիրված ա. Գրիգոր Լուսավորչին, ա. Հռիփսիմին, Հռիփսիմյանց կույսերին, ա. Սահակին և այլն:

Գոյություն ունի հայոց Արգար թագավորի՝ քրիստոնեությունը ընդունելու մասին «անվավեր» գրվածքների մի ամբողջ շարք, որից պատմությանը Է հասել Արգարի նամակագրությունը Փրկչի հետ և որին Էմիլեն «Արգար նամակ» անունն Է տալիս:

«Արգար նամակից» Էմիլեն թարգմանել է բոլոր այն մասերը, որ պահպանվել են Մ. Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, նաև մի հատված Լաբրեմայից, որը կրում է «Հատուած Լաբրեմայի Արգար նամակից» վերնագիրը: Այս թարգմանությունը բառացի շարադրանքն է Խորենացու «Հայոց պատմության» երկրորդ գրքի «Է», «ԼԱ» և «ԼԲ» գլուխների. ուր նկարագրվում է Արգար թագավորի՝ Քրիստոսին նամակ գրելու և իր պալատականների ձեռքով Նրան ուղարկելու պատմությունը:

Հայ մատենագրությանը վաղուց էր հայտնի Արգարի պատմությունը և նրա՝ Քրիստոսի հետ ունեցած նամակագրությունը՝ Եվսեբոս Կեսարացու և Մովսես Խորենացու երկասիրությունների միջոցով: Սակայն անցյալ դարի 60-ական թվականներին բանասիրության մեջ հայտնագործվեց Ղերութնա-Լաբրեմայի հայերեն և ասորերեն բնագրերը և պարզվեց, որ Լաբրեման, Եվս. Կեսարացու հետ, գլխավոր աղբյուրն է եղել Արգար թագավորին վերաբերող գրույցի գրեթե բոլոր տարբերակների: Զրույցներից բացի, կան նաև մի շարք չափածո գրվածքներ՝ մի մասը Արգարյան ծանոթ թեմաներով, մյուս մասը՝ հոգևոր քովանդակությամբ, որպես ներքող՝ նվիրված Արգարի հիշատակին¹⁰:

1876 թ. ապրիլի 9-ի Սարգիս Խորասանյանին գրած նամակից երևում է գիտնականի ոչ միայն սերն ու շահագրգռվածությունը, այլև՝ գիտական կիրքն ու ազգային հպարտանքը. «Միրելի և թանկագին Սերգել Դանիելովիչ, ուղարկում եմ քեզ իմ մի նոր քրոշյուրը «Апокрифическое сказание об успении евангелиста Иоанна», որը հրատարակվեց «Православного обозрения» ամսագրի հունվարի համարում: Այս անվավեր գրվածքը միակն է իր հնությանը, ոչ հունաց և ոչ մյուս լեզուներում դա գոյություն ունի: Այդ մի շատ կարևոր գյուտ է, որ անվավեր գրվածքների մասնագետները ընդունեցին մեծ ցնծությամբ»¹¹:

Էմիլին թարգմանած անվավեր գրվածքները բնագրերի հետ համեմատած հավասարապես ճիշտ են և զեղեցիկ:

Այս մասին շատ հաճախ ակնարկում է ինքը՝

թարգմանիչը, այսպես՝ «Կասն փոխման Աստուածածնին» գրվածքի առաջարկում գրում է. «Թարգմանությունը կատարված է Վենետիկի Մխիթարյան հրատարակությունից, գրեթե բառացի»¹²: Իսկ հայտնի բնագրեր և Նեմիցի ինստիտուտի դասախոս Մ. Սպերանսկին Գր. Խալաթյանի խնդրանքով համեմատելով գիտնականի թարգմանած երեք անվավերները («Տեսիլ Աստուածածնին Մարիամու զոր ետես տանջանք մեղաւորաց», «Պատմութիւն երանելոյն Զոսիմոսի» և «Պատմութիւն Յովսէփայ և կնոջ նորին Ասանէթի», նրանց հունական բնագրերի հետ նկատում է, որ ռուսերեն թարգմանությունները լիովին համապատասխանում են բնագրերին¹³:

«Կասն փոխման Աստուածածնին» գրվածքը պատկանում է ընդհանուր եկեղեցուն և շատ հետաքրքիր տարբերակ է Տիրամոր մասին ստեղծված անվավերների մեջ: Էմիլին թարգմանության այս տարբերակը ռուսերեն լույս տեսավ 1874 թ. «Православного обозрения» ամսագրի հունվարի համարում: Մույն անվավեր գրվածքը ունի ընդարձակ առաջարան և ծանոթագրություններ:

Էմիլեն ապացուցում է, որ այս պատմությունը ստեղծվել է 4-րդ կամ 5-րդ դարերում և հայտնում է այն կարծիքը, թե նրա հեղինակը Հովհանն ավետարանիչն է: Նրա թարգմանությունը՝ Աստվածաշնչից, պատկանում է Մովսես Խորենացու գրչին, որովհետև, պնդում է հաջազետը, միայն նա կարող էր այդ շնորհակալ աշխատանքը կատարել իրեն ա. Գրքի թարգմանիչ և իր ժամանակի մեծահռչակ գիտնական: Էմիլեն գտնում է նաև, որ Խորենացու պատմության մեջ հանդիպում են այնպիսի անվավեր գրվածքներ, որոնք կարելի է դիտել իրեն հիանալի տարբերակներ մույնաման գրվածքների:

Բացի վերոհիշյալ պատճառաբանություններից, գիտնականը որոշակիորեն պնդում է, թե «Կասն փոխման Աստուածածնին» անվավերականը Խորենացին գրել է Վասպուրականի մեծ իշխան Սահակ Արծրունու խնդրանքով: «Մուտավորապես 440 թ., ասում է Էմիլեն, Վասպուրականի իշխանը նամակով դիմում է Խորենացուն և խնդրում գրի առնել Տիրամոր այն հրաշագործ պատկերի պատմությունը. որ գտնվում է Հոգոց վանքում ու ցույց տալ, թե որտեղից և ո՞ւմ կողմից է այն քերվել Հոգոց վանք, որի մասին շատերն են պատմում և որ այդ պատմությունները նման չեն միմյանց և ինքը չի հավատում դրանց և կամենում է իսկությունը իմանալ պատմաբանից»:

Իրոք, մենք այդ նամակը գտնում ենք «Արքայի հորն մերոյ Մովսեսի Խորենացոյ մատենագրութիւնից» գրքում, որից քերում ենք մի հատված. «...Այլ կամից ուսանել ի քեմ զարանչեղագործութիւն պատկերին, որ յանուն Տիրամորն կալ ի Հոգեաց վանս, կթէ ուստի՝ կամ յումմէ՝ քերալ այն տեղի. զի քազում ինչ այլք այլապես պատմեն իրա ոչ նման միմեանց, և ոչ հաստացաք ումեք զստոյգն գիտել»¹⁴:

¹⁰ Այս մասին մամրամասն տես՝ Հ. Ս. Անապյան, Հայկական մատենագիտություն, հտ. Ա. էջ 2—3:

¹¹ ԳԱԹ, Էմիլի ֆոնդ, 288—310:

¹² Переводы и статьи Н. О. Эммы, էջ 4:

¹³ Նույն տեղը, էջ XVII:

¹⁴ Վենետիկ, 1848, էջ 281—82:

Էմինը անվավերականի 10-րդ ծանոթագրության մեջ ցույց է տալիս, որ Հոգեց վանքը այժմ էլ գոյություն ունի և գտնվում է Վանի մոտակայքում: Մինչև այժմ էլ այնտեղ է պահվում Աստվածածնի պատկերը, որ բերել է Բարդուղիմեոս առաքյալը: Այդ նույն ցանկապատի տակ, սեմաստանից ոչ հեռու, թաղված է նաև Ռայոց Տրդատ թագավորը¹⁵:

Տարակույս չկա, որ Հոգեց վանքը եղել է և գուցե այսօր էլ պահպանվում են նրա ավերակները: Բաֆինն նույնպես իր վերաբերում («Սամվել», «Կայծեր») հիշատակում է այդ վանքի մասին: Ծառ Ռմարալոր է, որ այնտեղ պահվել է Տիրամոր սրբապատկերը նաև: Բայց դա դեռևս ապացույց չի կարող լինել, թե այն բերվել է Բարդուղիմեոս առաքյալի ձեռքով և անվավերականը պատկանում է խորենացու գրչին, որովհետև խորենացիագիտությունը արդեն պարզել է, որ պատմաբանը վերագրվող քաղմաթիվ գրչագրեր ու աշխատություններ այժմ գտել են իրենց ճիշտ հասցեները: Այս գրվածքը պարզապես պատկանում է այն Ռնությունների շարքին, որոնց թարգմանական բնագրերը պահպանվել են Ռայերենում և վերագրվել խորենացու:

Ինչ վերաբերվում է Էմինի պնդմանը, ապա նա հենվում էր նախ՝ գրվածքի լեզվա-ոճական առանձնահատկությունների վրա, որ հիշեցնում են պատմա-Ռորը և ապա՝ վննետիկի Մխիթարյանների վերոհիշյալ հրատարակության վրա: Ավելացնենք նաև այն, որ Էմինի ժամանակ այս պնդումը կասկած անգամ չէր կարող Ռարուցել, որովհետև ինչպես ինքը՝ գիտնականն է ասում. «...ինչ վերաբերում է գրվածքի Ռայերեն տեքստին, այսինքն՝ որ այն պատկանում է Մովսես խորենացուն, դրանում փոքր ինչ կասկած չիմել չի կարող. նախ, նրա համար, որ Ռայ գիտնականները բոլորը միաձայն դա վերագրում են Ռայոց պատմաբանին, որի հետևանքով Մխիթարյան Ռայերը այն գետնից են իրենց հրատարակած նրա երկերի լիակատար ժողովածուում՝ Սահակ Արծրունու նամակի հետ, երկրորդ՝ նկատի առնելով պատմաբան Ռայոց գրաբար լեզվի հիմնավոր իմացությունը, նվիրվածությունը Ռայ մատենագրության դասական շրջանի խոր ուսումնասիրությանը, ինչպես նաև նայելով անվավերականի լեզվին ու ոճին, քաղական է, որ պետքի անվերապահորեն համոզվենք, որ այն պատկանում է Մովսես խորենացուն»¹⁶:

Միջնադարյան գրական Ռուշարձանների թվին է պատկանում «Հանգիստ Յովհաննու աւետարանչի» անվավերականը, որը թարգմանվել է Էմինը 1880 թ. և հրատարակել «Православного обозрения» պարբերականում՝ 1878 թ. Ռոնկվարի գրքում:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս թարգմանությունը ունի ընդարձակ ծանոթագրություն և առաջաբան: Առաջաբանում Էմինը եկեղեցական գրականության

մեջ կարևոր տեղ է հատկացնում այս գրվածքին և ցույց է տալիս նրա մեծ նշանակությունը հատկապես Ռայոց եկեղեցում: Նախ Էմինի, թեև «Հանգիստը» պատկանում է քրիստոնեական եկեղեցու ընդհանուր պարականոն գրվածքների կարգին, բայց Ռայոց եկեղեցու կողմից ընդունվել է ոչ որպես անկանոն գրվածք, այլ որպես մի գեղեցիկ աւթ՝ նվիրված Հովհանն ավետարանչի գործունեությանը:

Հերոսության ու նվիրվածության դրվագներով լեցուն այս ստեղծագործությունը, որ պատկերում է Քրիստոսի սիրված աշակերտի կյանքն ու նրա վերջին օրերի անցքերը, իր պատմական մասով Ռայոնի է Արևելքի և Արևմուտքի բոլոր եկեղեցիներին: Բայց առավել արժեքավոր է Ռայկական տարբերակում պահպանված «Աղօթքը», որ վերագրված է Հովհանն ավետարանչին և միայն Ռայոց եկեղեցուն:

Էմինի կարծիքով, «Աղօթքը» Ռայոց թարգմանությանը անցել է նրա սկզբնաղբյուրից, որն այժմ գոյություն չունի: Բայց Ռայ եկեղեցին, որ սրբությանը պահպանել գիտի բոլոր հին Ռուշարձանները, այդ թվում նաև այս ավանդությունը, մեզ է հասցրել «Աղօթքով» հանդերձ: Բացի դրանից, ավանդությունը թարգմանելուց հետո, Ռայոց եկեղեցին անմիջապես «Աղօթքը» տպագրել է իր սուրբ գրքերի՝ «Ճաշոցի» և «Մաշտոցի» մեջ, որը դարձրել շարունակ կարդացվում է Հովհանն առաքյալի տոնի առթիվ, և քարձրաստիճան Ռոգևորականների թաղման պահին (դագաղը գերեզման իջեցնելիս)¹⁷:

Հայոց եկեղեցու պահպանած այս գեղեցիկ Ռուշարձանը իր հետաքրքրությունը չի կորցրել նաև նոր ժամանակներում և տեղ է գտել 1805 և 1860 թվականներին հրատարակված Աստվածաշնչերի հավելվածներում:

Այս անվավերականը, ինչպես ցույց է տալիս Հ. Հ. Գաթրձյանը, թարգմանվել է Ռունարենից՝ 5-րդ դարի առաջին կեսերին¹⁸: Այնքանը կարծում է, թե այն թարգմանել է Ներսես Լամբրոնացին Ստեփանոս վարդապետի խնդրանքով¹⁹:

Էմինը գտնում է, որ այն թարգմանվել է 5-րդ դարում՝ ս. Սահակի և ս. Մեսրոպի աշակերտների ձեռքով: Ինչ վերաբերվում է անվավերականի Ռունարեն բնագրին, ապա նա հավանորեն գրված պիտի լինի քրիստոնեության ներկրորդ դարում:

Էմինը այս պնդումը հիմնավորելու համար վկայակոչում է «Հայոց Մաշտոցը», որի խմբագրությունը եղել է 5-րդ դարում, ուր և տեղ է գտել «Հանգիստը»: Բացի այդ, գրվածքի լեզուն իր վրա է կրում 5-րդ դարի ոսկեդարի լեզվի բոլոր հատկությունները:

¹⁵ Переводы и статьи Н. О. Эмина, էջ 28.

¹⁶ Հ. Հ. Գաթրձյան, Հանգիստ երանելուն Յովհաննու, Վիեննա, 1877, էջ 5—31:

¹⁷ Հ. Այիշան, Միսուան, էջ 89:

